

СОЦІАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО: ВАРІАТИВИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ

SOCIAL VIOLENCE: VARIATIVES OF SOCIOLOGICAL TYPOLOGISATION

«Насильство» може бути розглянуто у своїй двоєдиній якості – як (1) структурна норма соціальної взаємодії та (2) відповідний «соціальний образ». Воно спирається на найбільш загальні концепти соціологічного знання. Його континуальність зсувається в бік настанов, нормативного встановлення стриманості, злагоди, загальносоціальної (соціокультурної) толерантності. Соціальне насильство як інтеріоризована особистістю норма поведінки та діяльності, що стала її властивістю (характеристикою, якістю, параметром), стає суб'єктивно-особистісним феноменом. Соціальне насильство – інтегрована якість суб'єкта соціальної дії, сукупність різних елементів, що характеризують його здатність підтримувати нормативно приписуваний контроль за вибором форм поведінки і дій, в яких регульовані (передусім виключені або обмежені) насильство (агресія) і т.п. ексцеси руйнування навколишньої соціальності (соціальних норм, зв'язків і т.п.). Соціальне насильство – функціональний параметр (характеристика) поведінки і діяльності соціального суб'єкта. Це функціонально-поведінковий (діяльнісний) аспект представленості соціального насильства. Соціальне насильство як поняття співвідноситься, передусім, із поняттями управління, функціонування, діяльності – «результат», «наслідки», «санкції», «вплив» і т.д. У своїй континуальності даний аспект передбачає структурування рівнів і вимірів соціального насильства суб'єктів за ступенем їх агресивності або схильності до компромісу, відмови від передбачуваних/очікуваних норм або дотримання їх, а також тяжкості наслідків і т.д. У загальносоціальному плані це регулювання/обмеження соціальних акторів (передусім держав) від застосування крайніх та/або радикальних форм масштабного насильства (репресій, геноциду, порушення «правил війни» і ін.).

Ключові слова: суспільство, соціальне насильство, структурне насильство, (соціо)культурне насильство, соціальний актор.

“Violence” can be considered in its twofold capacity – as (1) a social interaction structural norm and (2) a corresponding “social image”. It relies on the most general concepts of sociological knowledge. Its continuity is shifting toward guidance, normative restraint, harmony, social (cultural) tolerance. Social violence as an internalized personal norm of behavior and activity, that has become its characteristic (characteristic, quality, parameter), to be a subject-personal phenomenon. Social violence is the integrated quality of a social action subject, a set of different elements that characterize one's ability to maintain normatively attributed control over the choice of behaviors and actions in which violence (aggression) excesses of destruction of social environment (social norms, relationships, etc.) to be regulated (primarily excluded or restricted). Social violence, as a functional parameter (characteristic) of a social subject behavior and activity, to be the functional-behavioral (activity) aspect of the representation of social violence. Social violence as a concept relates primarily to the concepts of management, operation, activity – “result”, “consequences”, “sanctions”, “influence”, etc. In its continuity, those aspects involve some structuring of levels and dimensions of subjects' social violence by the degree of their aggressiveness or tendency to compromise, rejection of (un)expected norms or observance of them, as well as severity of consequences, etc. In social terms, it is the regulation/restriction of social actors (especially states) from the use of extreme and / or radical forms of widespread violence (repressions, genocides, violations of the “rules of war”, etc.).

Key words: society, social violence, structural violence, (socio)cultural violence, social actor.

УДК 316.4:101.1
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.2>

Полтораков О.Ю.

к.політ.н., факультет соціології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Проблематика «насильства» за своєю глибинною суттю є засадничою етико-антропологічною проблемою, що сягає найпотаємніших глибин самого людського буття як такого [1; 7; 25] в його індивідуальних та колективних проявах, а також у його унікальних та загальних характеристиках.

Поняття «насильство» використовується дуже розширено, в доволі строкатому спектрі похідних теоретичних визначень, практичних розумінь та прикладних тлумачень. «Будь-яке визначення насильства є насильством, – скептично-провокативно стверджував російський дослідник К. Сулімов. – Це одне з тих

слів, яке не має жодної само собою зрозумілої референції, окрім інтуїтивного розуміння» [22, с. 114]. Доволі характерною – принаймні для соціально-психологічних та соціально-біологічних (етологічних) науково-аналітичних доробків – є певна синонімізація понять «насильство» та «агресія» [1; 7; 25], а також «жорстоке поводження» як їх різновид.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Разом із тим у сучасній суспільствознавчій думці достатньо глибоко і багатобічно розглядаються такі функціональні та структурні складові частини «насильства», як його загальне значення в динаміці суспільного життя [11; 16], сутнісні відмінності між загальним біологічним

та суто людським насильством [7; 14], тобто співвідношення об'єктивних та суб'єктивних чинників [23; 27], що визначають характеристики «насильницької» поведінки і свідомості в людському існуванні, а також специфіка основних форм [8; 18] та функцій насильства в соціумі.

Постановка завдання. Категорії «насильство» в суспільствознавстві загалом та, передусім, «соціальне насильство» в соціологічному знанні зокрема поки розроблені слабо. На нашу думку, таке відбувається в т.ч. внаслідок певної консервативності наукових уявлень та інерційності векторів наукового пошуку, артикульованих у відповідну «парадигмальність» (за Т. Куном). Це, у свою чергу, створює додатковий запит тільки на наявність «соціологічної уяви» (передусім у термінах відсторонення від звичної рутини повсякденного буття), від якої, на принципове переконання Ч.Р. Міллса, залежить робота соціолога. У перспективному фокусі «можливого майбутнього» (Ч.Р. Міллс) принципово актуалізується запит на розвиток та розширення цієї пізнавальної якості, але також – на її екстраполяцію в нові площини та сфери людського буття та соціальних взаємин.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своєму першому наближенні під «зовнішнім», суто типологічним кутом зору насильство як соціальне явище може бути класифіковано за певними – попередньо відносно спрощеними – ознаками.

По-перше, за суб'єктивними характеристиками акторів насильства, яке має соціальний вимір, – індивідуальне (показовими є історії американця Теда Качинського, відомого як «УнаБомбер», – з одного боку, та норвезця Андерса Брейвіка – з іншого) чи групове (колективне) [26]. Характерним сучасним прикладом останнього можна вважати явище «тахарруш gamea» (араб. «групове домагання») [17], що має своїми коріннями як біологічні (передусім фізіологічні, а також суміжні психологічні), так і соціально-економічні (сімейно-шлюбні практики) та соціально-культурні («табуїзація» такої проблематики в консервативних культурах арабського Сходу) чинники [18].

По-друге – за об'єктивними характеристиками жертв насильства – до них можуть належати вік (щодо дітей, старих людей (*elderly abuse*) тощо), стать (щодо жінок, гендерне насильство [9, с. 27]), стан здоров'я (щодо інвалідів, недієспроможних та ін.), гендерна/сексуальна орієнтація (щодо ЛГБТ, зокрема гомосексуалістів), етнокультурна (расова, етноконфесійна і т.ін.) приналежність (щодо представників інших рас (т.зв. «колеризм»), євреїв (антисемітизм) та ін.), професія (щодо повій, поліцейських і т.ін.) тощо. «Природа полюбляє різноманітність, – афористично

відзначав американський сексолог Л.М. Даймонд. – На жаль, суспільство її ненавидить» [32].

Певне, децю проміжне положення займає соціально-орієнтоване насильство проти себе – і самогубство як його крайня, найрадикальніша форма прояву/реалізації. (Саме це соціальне явище стало темою однойменної фундаментальної праці (1897) батька-засновника сучасної соціології Е. Дюркгейма [4], яка – попри певну дискусійність оцінок – давно ввійшла в «золотий фонд» цієї науки [14; 20]). Адже смерть «стає моєю; інтеріоризуючись, вона індивідуалізована; вона більше не є великим непізнаваним, обмежуючим людське, а є феномен мого особистого життя, робить із цього життя унікальне життя, тобто життя, яке не повторюється, яке ніколи не починають спочатку, – розмірковував класик сучасного екзистенціалізму Ж.-П. Сартр. – Цим самим я стаю відповідальним за мою смерть, як і за моє життя» [19, с. 538]. У цьому контексті Х. Арендт глибоко підмічено, у свою чергу, що політичні революції починаються з готовності особистості пожертвувати життям в ім'я чогось більшого, ніж кінцеве «я» [28, с. 54].

Адже в насильстві проти себе людська особистість (чи, в особливих випадках, – відповідні колектив) виступає в подвійній іпостасі – як суб'єкта, так і об'єкта насильства.

Окреме місце посідає тематика насильства щодо тварин. Утім, зрозуміло, це явище наразі є не стільки соціальною чи антропологічною (в частинах, що стосуються передусім відповідних язичьких або релігійних ритуалів і т.п. – у сенсах «міметичного насильства» [5; 6]), скільки психологічною та, певною мірою, правовою проблемою. Через це дана проблематика принципово виходить за межі предмету суто суспільствознавчої, а тим більше соціологічної дослідницької уваги.

По-третє – за предметними характеристиками домінуючих типів застосовуваного насильства – передусім фізичне та психологічне (психоемоційне), а також проміжні та суміжні його прояви та виміри – насильство вербальне, сексуальне (від згвалтування [18] до експлібіціонізму або вуайєризму і т.ін. [31–33; 36]), фінансове і т.п.

Відповідно, за своєю формою насильство може бути прямим/безпосереднім (передусім фізичне та суміжне з ним) та опосередкованим (фінансове та ін.).

По-четверте – за значущими контекстними характеристиками певного соціального середовища, в якому воно відбувається – зокрема, насильство сімейне (*domestic violence*), інституційне (в школах [8; 29; 37], інтернатах, лікарнях, в'язницях [30] тощо) і т.п.

Окреме місце в цьому контексті займає проблематика «насильства в кібер-просторі», або «віртуального насильства», зокрема явище

«кібербулінгу» («cyberbullying»). Останнє, за визначенням американських фахівців, включає в себе «знущання або домагання з використанням будь-якого електронного засобу, який може включати в себе електронну пошту, обмін повідомленнями, блоги, онлайн-ігри та вебсайти» [29, р. 2]. «Кібернасильство» загалом та «кібербулінг» зокрема мають певні характерних ознак, що претендують на принципову соціальну значущість. Передусім, воно є не фізичним (адже здійснюється передусім у «кіберпросторі»), а переважно вербальним, психологічним та/або психоемоційним, а також сексуальним (зокрема, у вигляді т.зв. «порно-помсти» (*revenge porn*) [31; 33] і т.ін.). Також у багатьох випадках завдяки сучасним технологіям насильство в кіберпросторі може реалізовуватися цілодобово та анонімно. Анонімність означає передусім те, що суб'єкт насильства в багатьох випадках є «дискретним» для жертви. Похідним чинником «анонімності» є проблема ускладнення визначення пошуку його джерел та ідентифікації осіб, залучених у цей процес. Додаткову глибину та проблемність цьому явищу надає та обставина, що викладені в мережу фіксації проявів насильства (тексти, зображення, відео і т.н.) цілодобово та довготривало доступні якнайширшій аудиторії, причому їх зазвичай дуже важко позбутися (адже видалити поширювані в мережі «вірусні» сюжети майже неможливо). Відповідно, принципово ускладнюється проблема соціально-психологічної реабілітації та соціально-середовищної адаптації жертв кібернасильства.

Розглядаючи контекстну проблематику насильства, представники марксистської парадигми/традиції суспільствознавства особливо увагу приділяли передусім тим її складовим частинам, що так чи інакше пов'язані із владно-інституційними його специфіками. Так, радянський фахівець І. Ліпатов визначав, що «політичне насильство – ідеологічно зумовлена і матеріально забезпечена діяльність класів, націй, соціальних груп і соціальних інститутів, які реалізують їх цілі, спрямована на застосування засобів примусу, з метою завоювання, утримання, використання державної влади, досягнення політичного панування на міжнародній арені, управління соціальними процесами в класових інтересах» [11, с. 10].

Специфічним різновидом подібного типу насильства є запропонована сучасним норвезьким неомарксистом Й. Галтунгом теорія «структурного насильства» [35], де в ролі суб'єкта насильства виступає «сама» соціально-економічна та/або соціально-політична структура як така. Відповідно, постраждалими від нього є передусім ті категорії населення, які належать до соціальних низів («сірі та убогі» – жебраки та безхатченки, безро-

бітні та низькокваліфіковані і т.п.). На переконання норвезького соціолога-неомарксиста, якщо інформація та/або ресурси монополізовано групою чи класом або використовуються для інших цілей, тоді фактичний рівень фізичної чи інтелектуальної реалізації людини падає нижче потенційного рівня, а це свідчить на користь наявності «структурного насильства» в суспільній системі. Останнє вбачалося професором Й. Галтунгом передусім наслідком недалекоглядних політичних рішень [35, с. 174–182].

Характерна в цьому сенсі проблемна оцінка суспільних реалій Росії 1990-х рр., дана досвідченим російським ліберальним (!) економістом Є. Гайдаром у монографії «Довгий час. Росія у світі» (2005): «Призов виявляється натуральним податком, що покладається на найменш забезпечені групи населення, на тих, чиї батьки не здатні дати дітям платну або безкоштовну вищу освіту, оформити відповідні медичні документи» [2].

Свою сучасну реінтерпретацію суспільствознавча тематика, артикульована теорією «структурного насильства», знаходить у доробках таких українських соціологів, як С. Макеєв та ін., які досліджують передусім проблему «нових соціальних нерівностей» [12; 13] у сучасних умовах «сингулярності» [10; 21].

Окреме місце займає проблематика «(соціо)культурного насильства» (значущою складовою частиною цієї проблематики наразі вбачаються тематика «гендерного насильства» та суміжні з ними). Під таким типом насильства Й. Галтунг розумів «будь-який аспект культури, що може використовуватися для легалізації насильства в його прямій та структурній формі» [3, с. 34]. Характерним практично-прикладним проявом явища соціокультурного насильства можна вважати т.зв. «насильство (як) у кіно» [23]. Останнє пов'язане з потенційним соціально-деструктивним впливом багатьох профільних творів масового мистецтва, передусім у кінематографі та – дещо в меншому ступені – у книговидавництві, а також сучасній музиці.

В афористичному сенсі проблема «(соціо)культурного насильства» в її політико-ідеологічній рефракції була свого часу резонансно артикульована знанням радянським дисидентом Андрієм Снявським (який також використовував псевдонім Абрам Терц): «І оскільки політика та соціальний устрій суспільства – це не моя спеціальність, то можна сказати у вигляді жарту, що в мене з радянською владою вийшли в основному естетичні розбіжності».

У т.зв. «археологічному» контексті «(соціо)культурного насильства» М. Фуко поставив під сумнів біологічну природу сексуальності, запропонувавши концепт «дискурсу сексуаль-

ності» [27]. Розуміючи під дискурсом передусім серію висловлювань та текстів, що задають спосіб міркування про певні теми, він поставив питання – чи не природа, а дискурс сексуальності створив те, що ми знаємо як секс: «Мова йде про те, щоб визначити в його функціонуванні та в його сенсі існування режим влада-знання-насолада, який підтримує в нас дискурс про сексуальність» [24, с. 72]. У резонансній праці «Історія сексуальності» [24] він достатньо переконливо підвів до слухного припущення, що ми не народжуємося сексуальними, а вчимося ними бути. Відповідно, «сексуально насильство» в цьому сенсі є не тільки – а може і не стільки – біологічним та/або психологічним явищем, скільки в т.ч. соціокультурним та «навіть» соціополітичним, адже «дискурси про секс збільшуються в самому полі діяльності влади» [24, с. 78].

Висновки з проведеного дослідження.

У зв'язку з великим ступенем концептуального узагальнення, яке соціологічно абсорбує категорія «насильство», що проявляється в багатозначності цього поняття, під оціночно-нейтральним кутом зору по-різному розкриваються основні аспекти його соціальної представленості.

«Насильство» також може бути розглянуто у своїй двоєдиній якості – як (1) структурна норма соціальної взаємодії та (2) відповідний «соціальний образ».

У цьому аспекті «насильство» спирається на найбільш загальні концепти соціологічного знання: «соціум» та «соціальне», «соціальні норми» та «соціальні цінності», «соціальний суб'єкт» та «соціальний об'єкт», «соціальна взаємодія» та «соціальний конфлікт» і т.ін.

Континуальність «насильства» як певної соціальної норми в загальнолюдському розвитку зсувається в бік настанов, нормативного встановлення стриманості, злагоди, загальносоціальної (соціокультурної) толерантності. Насильство – принципово значущий елемент ліберальної ціннісно-нормативної системи соціального контролю («Добро має бути з кулаками», – як визнавав навіть класик сучасної філософії ненасильства Л. Толстой). Носії останньої – передусім група високорозвинених індустріальних країн – наразі прагнуть інструментально інтегрувати «насильство» в (пост)національні культури (в т.ч. в контексті викликів «мультикультуралізму»). Соціальне насильство в даному аспекті можна назвати нормативно-інституціональним феноменом.

Соціальне насильство – інтеріоризована особистістю норма поведінки та діяльності, що стала її властивістю (характеристикою, якістю, параметром). У цьому аспекті соціальне насильство розкривається в поняттях «установки», «акти поведінки», «ціннісні орієнтації особистості», «мотиви поведінки» і т.п. Соціальне насильство стає суб'єктно-особистісним феноменом.

Зміст суб'єктно-особистісної соціальної терпимості проявляється у вигляді ієрархічних диспозиційних структур соціального, актуального соціально-психологічного характеру, а також, що принципово важливо для соціального суб'єкта в екстремальній ситуації, безсвідомого або підсвідомого.

Соціальне насильство – інтегрована якість суб'єкта соціальної дії, сукупність різних елементів його психіки, соціальних настанов, освіти та інших феноменів, що характеризують його здатність підтримувати нормативно приписуваний контроль за вибором форм поведінки і дій, в яких регульовані (передусім виключені або обмежені) насильство (агресія) і т.п. ексцеси руйнування навколишньої соціальності (соціальних норм, зв'язків і т.п.).

Соціальне насильство розглядається і як функціональний параметр (характеристика) поведінки і діяльності соціального суб'єкта. Це функціонально-поведінковий (діяльнісний) аспект представленості соціального насильства. У даному випадку мова йде про те, наскільки насильницькою (агресивною, примусовою і т. ін.) поведінка є по відношенню до іншого соціального. У цьому аспекті важливі результуючі параметри, а саме: чи пов'язана поведінка зі збереженням іншого соціального, або його модифікацією, або руйнуванням. Соціальне насильство як поняття співвідноситься передусім із поняттями управління, функціонування, діяльності – «результат», «наслідки», «санкції», «вплив» і т.д.

У своїй континуальності даний аспект передбачає структуризацію рівнів і вимірів соціального насильства суб'єктів за ступенем їхньої агресивності або схильності до компромісу, відмови від передбачуваних/очікуваних норм або дотримання їх, а також тяжкості наслідків і т.д. У загальносоціальному плані це регулювання/обмеження соціальних акторів (передусім держав) від застосування крайніх та/або радикальних форм масштабного насильства (репресій, геноциду, порушення «правил війни» і ін.).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ботова М.Г. Соотношение понятий «насилие» и «агрессия»: теоретико-эмпирическое исследование. *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова*. 2012. № 1. С. 100–102.
2. Гайдар Е. Долгое время. Россия в мире. Москва : Дело, 2005. 656 с.
3. Галтунг Д. Культурное насилие. *Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения*. Вып. 8. Москва, 1995. С. 34–38.
4. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. Москва : Мысль, 1994. 399 с.
5. Жирар Р. Насилие и священное. Москва : Новое литературное обозрение, 2010.
6. Жерар Р. Козёл отпущения. Санкт-Петербург : Изд-во Ивана Лимбаха, 2010.
7. Ильясов Ф.Н. О соотношении агрессии и страха. *Социальные исследования*. 2017. № 1. С. 62–69.
8. Исенина И.Е. Что такое «насилие в школе». *Психология и школа*. 2010. № 2. С. 54–67.
9. Киммел М. Гендер насильства. Гендероване суспільство. Київ : Сфера, 2003.
10. Кобылин И.И. Исток и сингулярность: Дж. Агамбен и М. Фуко о рождении биовласти. *Философия и общество*. 2011. № 3. С. 171–183.
11. Липатов И.М. Сущность и основные формы политического насилия в современных условиях (философско-социологический анализ) : автореф. дис... канд. филос. наук. Москва, 1989. 24 с.
12. Макеев С., Ковалиско Н. Глобальний і локальний діалект нарративу про нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. 22–36.
13. Макеев С., Оксамитна С. Концепція інституціонально відтворюваних соціальних нерівностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2011. № 4.
14. Паперно И. Самоубийство как культурный институт. Москва : Новое литературное обозрение, 1999.
15. Полтораков О.Ю. Соціологія насильства: дисциплінарні перспективи становлення та розвитку. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*. 2018. № 4(40). С. 28–31.
16. Полтораков О.Ю. Сучасні соціокультурні виміри насильства: соціологічний підхід. *Габітус*. 2019. № 8. С. 25–28.
17. Рождественская Е.Ю. Феномен тахарруш как коллективное сексуальное насилие. *Логос*. 2018. Т. 28. № 4. С. 157–186.
18. Рыбакова Л.Н. Изнасилование: социологический анализ. *Научный журнал «Дискурс»*. 2018. № 3(17). С. 261–282.
19. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. Москва : Республика, 2002. 640 с.
20. Сорокин П. Самоубийство как общественное явление. *Социологические исследования*. 2003. № 2. С. 104–114.
21. Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / за ред. С. Макеєва і С. Оксамитної. Київ : НаУКМА, 2017. 180 с.
22. Сулимов К.А. Политико-философское понимание политического насилия: поиски смысла. *Полис. Политические исследования*. 2004. № 3. С. 114–121.
23. Тарасов К.А. От насилия в кино к насилию «как в кино»? *Социологические исследования*. 1996. № 2. С. 35–41.
24. Фуко М. Історія сексуальності Харків : ОКО, 1997. Т. 1 : Жага пізнання.
25. Фурманов И.А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 480 с.
26. Холландер П. Антиамериканизм рациональный и иррациональный. Санкт-Петербург : Лань, 2000. 864 с.
27. Шкіль Л.Л. Владні стосунки та дискурс сексуальності. *Грані*. 2013. № 9. С. 46–50.
28. Arendt H. *On Revolution*. NY : Viking Press, 1963.
29. Center for the Prevention of School Violence, North Carolina Department of Justice and Delinquency Prevention. *A Vision for Safer School*. Raleigh, 2000.
30. Chantraine G. Prison et regard sociologique. Pour un décentrage de l'analyse critique. *Champ penal/ Penalfield*. 2004. Vol. 1.
31. Citron D.K., Franks M.A. Criminalizing Revenge Porn. *Wake Forest Law Review*. 2014. Vol. 49, #2. P. 345–392.
32. Diamond L.M. *Sexual Fluidity: Understanding Women's Love and Desire*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2008.
33. Driscoll S.E. Revenge porn: chivalry prevails as legislation protects damsels in distress over freedom of speech. *Roger Williams University Law Review*. Winter 2016. Vol. 21, #1. P. 75–117.
34. Galtung J. Cultural Violence. *Journal of Peace Research*. Aug., 1990. Vol. 27, No. 3. P. 291–305.
35. Galtung J. Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*. 1969. Vol. 6, No. 3. P. 167–191.
36. McGlynn C., Rackley E. Image-Based Sexual Abuse. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2017. Vol. 37, #3. P. 534–561.
37. Olweus D. *Aggression in the schools: bullies and whipping boys*. Wash., DC : Hemisphere, 1978.